

Н.В. Костенко

Інститут соціології НАН України, Київ

ДИНАМІКА КУЛЬТУРНИХ ПОТРЕБ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ОЧІКУВАННЯ І РИЗИКИ

Отримані на основі аналізу великого емпіричного матеріалу результати дозволяють констатувати, що в умовах фінансово-економічної кризи підвищується ризик депривації культурних потреб соціально невпевнених категорій населення, витиснення культурних запитів на периферію індивідуальної й суспільної значимості під впливом економічного тиску і вкорінення соціокультурної нерівності. Встановлено, що зміцненню диференціації статусних груп у соціокультурному просторі, збільшенню між ними дистанції в сфері духовних, інтелектуальних, естетичних запитів і їхніх реалізацій сприяє активність політичних еліт щодо ідентифікації цих груп як об'єктів електорального впливу, а також активність ринку щодо їх цільового контролю.

Ключові слова: культурні та духовні потреби населення; культурне споживання; культурні практики; депривація потреб; соціокультурна диференціація суспільства.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасне українське суспільство характеризується глибокою соціокультурною диференціацією, що в стані економічної кризи тільки підсилюється, створюючи додаткову напругу у соціумі. Серед регуляторів диференціації, як то: приналежність до вікових і гендерних груп, культурний капітал, етнічна й релігійна ідентичності помітно підвищується роль соціально-економічних статусів, що забезпечують матеріальні умови життя людей. Завдання економічного виживання й необхідність відстоювати вітальні (*життєві*) основи існування в ситуації, що створилася, приводять до деформації сформованої структури й змісту потреб населення, обмеженню й без того невисоких культурних стандартів, деструкції культурних практик. На цьому фоні відтворюються розходження в системах потреб соціально слабких і соціально заможних категорій громадян, зберігається й продукується нерівність в умовах

реального споживання культурних продуктів. Укоріненню сегментації статусних груп у соціокультурному просторі, збільшенню між ними дистанції у сфері духовних, інтелектуальних, естетичних запитів і їхніх реалізацій сприяє активність політичних еліт та ринку щодо ідентифікації цих груп як об'єктів цільового впливу.

Деформація сформованої структури й змісту потреб населення, яка фіксується як помітні зсуви в бік посилення матеріальних факторів в умовах економічної нестабільності, — один з наслідків трансформаційних перетворень українського суспільства за останні десятиліття. Це не означає, що культурні й духовні потреби, прагнення до самореалізації повністю витісняються й нівелюються. Однак відомо, що такі потреби, відповідно до моделі ієрархії потреб А. Маслоу, відносяться до вищих мотиваційних структур людської діяльності й повноцінно реалізуються при відносній задоволеності потреб біологічної й захисної властивості. Тому економічний тиск, приймаючи різні традиційні й ринкові форми, здатний зменшувати й коректувати культурні домаган-

ня, відсуваючи їх у перспективу «відкладених» або використовуючи як компенсаторні механізми згладжування розбалансованої системи потреб і мотивацій. Проблема збільшується у зв'язку із кризовими станами ідентичності індивідів і груп, сполученими із втратою ними контролю над відтворенням і конструюванням ідентичностей особистостей. У порівнянні з періодом кінця 90-х рр. минулого століття й початком нинішнього, коли описана проблемна ситуація виявилася максимально, до 2008 р. спостерігалася помітна позитивна динаміка реформації мотиваційної й ціннісної основи соціальної дії, показників задоволеності життям, що було обумовлено стабілізаційними економічними й соціальними процесами, національно-культурним розвитком, соціокультурною й психологічною адаптацією до умов життя. Проте фінансово-економічна криза 2008 р. знову істотно загострила дану проблему у зв'язку зі зростанням ризику нових деградацій системи потреб значної частини населення, підвищуючи тим самим її актуальність для суспільної й наукової уваги.

Постановка і розробка проблеми спирається на традиції дослідження ієрархії потреб А. Маслоу, що обґрунтовує зниження культурних домагань індивідів в умовах економічного виживання й актуалізації вітальних цінностей. Специфіка культурного споживання концептуалізується у дослідженні на підставі теорії культурних полів П. Бурд'є, де вона розглядається в залежності від статусних розходжень та габітусу соціальних груп, теорії «репрезентативної культури» і культурних практик, представлених у роботах німецьких дослідників Ф. Тенбрука, В. Літта, критичного аналізу «суспільства споживання» у працях Ж. Бодріяра, Ж.-П. Лютара. Для розуміння предмета велике значення мають теоретичні й емпіричні розробки Р. Інглхарта щодо протиставлення систем цінностей, заснованих на мотиваційній силі потреб різного рівня — «матеріалістичних» і більш гуманних «постматеріалістичних», що підтримуються середніми класами. Маються

на увазі механізми і шанси використання культурних ресурсів у кризових ситуаціях, розвинені у теорії ризику У. Бека, пояснення дій індивідів у суспільстві та предметному середовищі з огляду на публічні й приватні обґрунтування цих дій самими індивідами, що пропонують французькі соціологи Л. Болтанськи, Л. Тевено.

Даний проект є продовженням науково-дослідницької теми «Культурні та духовні потреби вікових груп в сучасному українському суспільстві», виконаної авторським колективом у 2008 році. У результаті дослідження виявлені особливості соціокультурної диференціації сучасного українського суспільства, тенденції її еволюції у бік фрагментарності, що спостерігається в останнє десятиліття, механізми формування і відтворення соціокультурних ідентичностей та їхньої співвіднесеності з культурними потребами і практиками в умовах глобалізації та домінуючої ролі медіа-культури. Також на основі багатого емпіричного матеріалу реконструйовані структура і зміст потреб вікових груп населення України у сфері культури і духовності.

Предметом даного дослідження є динаміка культурних і духовних потреб населення в сучасному українському суспільстві¹.

Концептуалізація предмету дослідження. Потреби індивідів і груп, у тому числі духовні й культурні, доцільно розглядати як *генералізований феномен* і, відповідно, *концепт*, що поєднує рівень диспозиційних структур (ціннісні преференції, установки, домагання, очікування, мотивації, шанси) і рівень практик як реалізації потреб та їх задоволення. Аналіз взаємозв'язків цих рівнів дозволяє досліджувати соціокультурну диференціацію соціуму й визначити категорії громадян, які найбільш

¹ Дане дослідження виконане співробітниками відділу соціології культури й масової комунікації Інституту соціології НАНУ в 2009 році. Науковий керівник — Н.В. Костенко. Науково-дослідний звіт доступний на сайті http://i-soc.kiev.ua/institute/otd_mass.php

піддані ризику депривації культурних і духовних потреб. Сучасне соціологічне дослідження має у своєму розпорядженні систему стандартизованих показників спостереження за даними ментальними й поведінковими імплікаціями, на що орієнтується дане дослідження.

Ціль дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу культурних практик, переваг і очікувань громадян України оцінити ризику депривації культурних і духовних потреб населення в умовах фінансово-економічної кризи, а також шанси різних соціальних категорій щодо підтримування прийняттого рівня їх культурної компетентності та культурної участі. Досягнення мети передбачає вирішення таких задач:

- ✦ виявлення інфраструктурних змін культурної сфери українського соціуму впродовж останнього десятиліття, зміщення ціннісних пріоритетів і соціальних очікувань населення в умовах кризи;
- ✦ з'ясування динаміки культурних практик та переваг у сфері дозвілля вікових і статусних груп під впливом економічних, політичних, соціальних чинників;
- ✦ визначення специфіки культурного споживання статусних аудиторій медіа, їхньої участі у формуванні інформаційного суспільства;
- ✦ встановлення вікових та статусних особливостей етнічної і релігійної ідентифікації;

Методи дослідження — репрезентативні соціологічні опитування дорослого населення України, моніторингові дослідження, використання методів багатомірної статистики в аналізі емпіричних даних.

Емпірична база дослідження:

- ✦ соціологічний моніторинг «Українське суспільство», який здійснюється Інститутом соціології НАН України від 1992 р. до 2009 р. (обсяг національної репрезентативної вибірки — 1800 респондентів);
- ✦ європейське соціальне дослідження (ESS), у якому брали участь 22 країни, включаючи Україну; третя хвиля дослідження здійсне-

на у 2006—2007 рр. (обсяг вибірки становить 42 999 респондентів, обсяг української репрезентативної вибірки — 2002 респондента);

- ✦ загальноукраїнське соціологічне опитування «Етнічні групи України», проведене Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, компанією «Юкрейніан соціолоджі сервіс» в 2004 р. (обсяг репрезентативної вибірки — 1400 респондентів);
- ✦ загальнонаціональне репрезентативне соціологічне дослідження населення України «Релігія та церква в сучасній Україні», здійснене компанією «Юкрейніан соціолоджі сервіс» в 2003 р. (обсяг вибірки — 3007 респондентів).
- ✦ дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова «Релігія й віра в житті українців» (2000 р., обсяг вибірки — 2017 респондентів), «Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості» (2002 р., обсяг вибірки — 2000 респондентів).

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Культурне споживання. За останні роки зрушення в культурному споживанні населення України супроводжуються трансформаціями ціннісної ментальності соціуму. Неузгодженість статусних і вікових пріоритетів, у тому числі з приводу значимих культурних зразків, виражається в сучасному суспільстві в протиставленні систем «матеріалістичних» цінностей, і більше гуманних «постматеріалістичних». Останні підтримуються в першу чергу молодими людьми із забезпечених середніх шарів. В українському суспільстві даний процес не позначається високими темпами. Більше того, за період 2003—2009 рр. значно знизилася суб'єктивна важливість таких соціокультурних цінностей, як «національно-культурне відродження», «підвищення освітнього рівня», «розширення культурного кругозору», що можна вважати цілком закономірним результатом інфраструктурних змін культурної сфери українського соціуму протягом 1990—2008 рр.

Мова йде про катастрофічне скорочення установ культури, що забезпечували особисту участь населення в культурному й художньо-мистецькому житті — будинків культури, клубів, бібліотек, кінотеатрів, особливо в сільській місцевості. Навіть у тих випадках, коли кількість установ (напр., професійних театрів і музеїв) зростає, це не приводить до росту їхніх аудиторій. Зі збільшенням тиражів періодичних видань, розширенням книговидавання обсяги читацьких аудиторій не досягають рівня 1990 року. За соціологічними даними майже 20 % населення взагалі не читає газет, більше 25 % — не слухає радіо, не більше 4–5 % відвідують концерти, виставки, театри, кінотеатри, бібліотеки. Причому розмаїтість і інтенсивність культурних практик істотно скорочується зі зниженням соціального статусу: у групах населення з високим доходом і статусом та серед жителів великих міст вони є значно більші й регулярніші, ніж серед категорій громадян з низьким доходом та жителів сіл.

Більша частина населення України відчуває гострий дефіцит у задоволенні культурних і рекреаційних потреб. Повноцінним дозвіллям користується лише п'ята частина родин, чий доходи нижчі прожиткового мінімуму, третя частина молоді й чверть громадян середньої і старшої вікових груп, причому в останньої групи сама проблема дозвілля не викликає особливого інтересу. Розповсюджене в розвинених країнах сприйняття пенсійного віку як часу, коли можна дозволити собі подорожувати, займатися улюбленою справою, вести активний спосіб життя — не актуалізоване в переважній частині людей похилого віку в Україні, та й матеріально недосяжне для них. Це ж стосується можливостей проведення відпустки, чим задоволені лише 15 % населення (кожен третій серед високозабезпечених і тільки кожен десятий — серед тих, чий доходи близькі до прожиткового мінімуму). Основними бар'єрами, що перешкоджають повноцінному відпочинку, молоді і літні люди вважають фінансові труднощі й відсутність вільного часу, а

люди похилого віку — стан здоров'я. Особливо залежність від матеріального статусу родин стосується тих видів практик, які потребують спеціального обладнання (напр., комп'ютером не користуються три чверті краще забезпечених і 90 % найменше забезпечених громадян). В українських сім'ях зменшилась кількість домашніх бібліотек, знизився рівень оснащення спортивним, туристичним знаряддям. Неможливість задовольнити культурно-рекреаційні потреби у звичайному обсязі підвищує рівень психологічного дискомфорту населення, знижує рівень культурних стандартів і домагань.

Інформаційна сфера. У сферах інформації й медіакультури, що визначають культурний клімат країни, загальна тенденція населення України підвищувати з віком споживання традиційних ЗМІ в цілому відповідає загальноєвропейській. Однак в Україні телебачення — це царина також молодих і зрілих людей, що не характерно для європейських країн, а радіо, до якого все частіше звертається мобільна й забезпечена сучасна публіка, ще не досягло європейського рівня популярності в цих аудиторіях. Прихильниками преси залишається старша вікова група з високим рівнем культурної компетентності й невисокими доходами. У цілому ж соціальна комунікація в українському соціумі здійснюється завдяки традиційним медіа. У сформованій нестабільній соціально-політичній та економічній атмосфері преференції українських глядачів складаються на користь телепродукції розважального й компенсаторного характеру.

Перспективи культурного розвитку пов'язуються з розширенням електронної комунікації й новітніх медіа, які здатні динамічно включати у свою орбіту нові аудиторії. Проте освоєння передових інформаційних і комунікативних технологій населенням України носить більше рутинний характер і значно відстає за інтенсивністю в порівнянні з європейськими країнами. Показники доступу до Інтернету і його використання (у тому числі й молоддю) як і потреби в електронній комуні-

кації продовжують бути безпрецедентно низькими за європейськими мірками, особливо в групах з малими доходами, у невеликих містах і в селах. За даними європейського соціального дослідження активно користуються Інтернетом менше 10 % населення України, у той час як у європейських країнах — це більше половини громадян. У результаті молоді люди й люди середнього віку (тобто найбільш ініціативні суспільні сегменти) залишаються практично ізольованими від альтернативних інформаційних систем, обмежуючись підконтрольними традиційними комунікаціями (насамперед телебаченням), а формування інформаційного суспільства, що відповідає сучасним вимогам, відбувається за перекрученими схемами.

Етнокультурна диференціація. Етнічні спільноти, присутні в українському соціумі, демонструють високу значимість для етнічної ідентифікації родин таких культурних цінностей, як знання національних традицій, міфології й історії етносу, фольклору, національної кухні. Важливість системи цих цінностей помітно підвищується в старших вікових групах. Одним з найбільш виразних маркерів етнічної приналежності є спілкування рідною мовою, що сприяє збереженню національної культури й консолідації спільноти, тоді як в ряді етнічних спільнот (поляки, угорці, євреї, цигани) рідною мовою вільно володіє лише менша частина репрезентантів. В етнічних групах, де вільне володіння рідною мовою широко поширене (українці, росіяни, кримські татари), спостерігається загальна тенденція розбіжності високих запитів на підтвердження етнічної ідентичності (зокрема, потреб використовувати ЗМІ рідною мовою, читати літературу, залучатися до національного мистецтва) з реальним пасивним поведінням громадян. Тобто в реальності великі сегменти етнічних груп не підтримують той специфічний культурний рівень, на який претендують. Здебільшого така невідповідність характерна для людей середнього й особливо старшого віку. Очевидно, що на цей процес помітно впливають фактори по-

літичної, соціокультурної, утилітарної властивості, які вимагають релевантного корегування. Проте найбільш актуальною в країні, яку важко назвати сприятливою для усунення виявленої диспропорції, залишається соціально-економічна ситуація.

Релігійна ситуація. Потреба в релігії присутня у всіх вікових і статусних групах, але серед старшого покоління більше таких, хто безпосередньо включений у конфесійні практики, про що свідчать і загальносвітові тенденції. У той же час наймолодші люди досить активно декларують релігійність, що, як і для молоді посткомуністичних країн, є своєрідним способом дистанціювати своє покоління від попередніх. Однак якщо в мотивації релігійних дій у людей похилого віку превалюють високі духовні інтенції, то для молоді характерні й конформістські мотиви, бажання відповідати очікуванням референтної групи. Релігійна віра сприймається значною частиною населення переважно як етична цінність, властива християнській культурі, і в цьому сенсі її значення для морального оздоровлення націй досить вагомим.

В Україні вже створено широку мережу церковно-релігійних інституцій для задоволення релігійних потреб віруючих. Наразі в країні представлені 52 віросповідання, діють близько 34 тисяч релігійних організацій, більше 90 конфесій, течій і напрямків. Домінує історично притаманне Україні православ'я, але порівняно з традиційними церквами кількість протестантських та неорелігійних організацій зростає значними темпами. Динамічного характеру набуло поширення релігійних новоутворень, країна перебуває в полі активного впливу іноземних неорелігійних місій та центрів. Практично всі конфесії в Україні мають регіональну визначену мережу своїх структур, поліцерковність православ'я залишається визначальним чинником регіоналізації України, що провокує актуальні й потенційні конфлікти. Активність церковно-релігійних інституцій супроводжується просуванням церкви до всіх сфер суспільного життя, які раніше були для неї закритими.

Завершено екстенсивне збільшення релігійних конфесій в Україні, і подальше їх розширення залежить від здатності церков до євангелізації й місіонерської роботи. В умовах економічного занепаду підвищується ризик активізації неопротестантизму та нових релігійних рухів, а також тоталітарних груп, які характеризуються авторитарною формою керівництва, маніпулюванням і експлуатацією духовності її членів для досягнення матеріальних вигод.

ЗАВДАННЯ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

В умовах фінансово-економічної кризи глобального й локальних масштабів відтворення культурних і духовних потреб різних груп населення набуває особливої актуальності, оскільки підвищується ризик їхнього витіснення на периферію індивідуальної й суспільної значимості під впливом економічного тиску і вкорінення соціокультурної нерівності. При тривалому перебуванні громадян у неупорядкованому соціокультурному просторі існує також ризик ідентифікаційної розмитості, порушення усталеності духовних інтересів і моральних цінностей, а відтак посилення соціального відчуження.

Одним із напрямів культурної політики в умовах фінансово-економічної кризи мають бути заходи, які б враховували посилення матеріальної диференціації в суспільстві. Саме скрутне фінансове становище у багатьох родинах є бар'єром доступу до культурних благ, участі в культурі. Соціально незахищені групи (молодь, пенсіонери, безробітні, багатодітні

сім'ї тощо) потребують створення додаткових інституціональних можливостей для участі в культурно-дозвіллевих практиках, доступні до сучасних джерел інформації. Згортання мережі доступної інфраструктури культурного відпочинку (бібліотеки, студії, гуртки за інтересами тощо), підвищення цін на заходи в закладах культури і відпочинку, в мережах надання інформаційно-комунікативних послуг сприяє культурній поляризації суспільства і укоріненню навичок неучасті в культурі серед соціально незахищених груп населення.

Культурна політика держави повинна враховувати субкультурне розмаїття країни, керуючись принципом «єдності в різноманітності». Практична реалізація цього принципу пов'язана з втіленням у життя основних вимог багатокультурності, а саме імплементації культурних прав громадян та їх об'єднань, фінансової, освітянської, медійної підтримки національно-культурних центрів, створення позитивного іміджу міжкультурної комунікації, подолання проявів ксенофобії, формування міжетнічної толерантності, пошуку шляхів ефективної інтеграції в суспільстві.

Серед необхідних заходів держави, спрямованих на забезпечення культурних потреб різних категорій громадян України, доцільною можна вважати організацію соціологічного моніторингу соціокультурних процесів і культурних практик населення, що дало б можливість регулярно поповнювати інформаційну базу для здійснення оптимальної культурної політики.

Н.В. Костенко

ДИНАМИКА КУЛЬТУРНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ
НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ: ОЖИДАНИЯ И РИСКИ

Полученные на основе анализа большого эмпирического материала результаты позволяют констатировать, что в условиях финансово-экономического кризиса повышается риск депривации культурных потребностей социально неуверенных категорий населения, вытеснения культурных запросов на периферию индивидуальной и общественной значимости под влиянием экономического давления и укоренения социокультурного неравенства. Установлено, что усилению дифференциации статусных групп в социокультурном пространстве, увеличению между ними дистанции в сфере духовных, интеллектуальных, эстетических запросов и их реализаций способствует активность политических элит в идентификации этих групп как объектов электорального влияния, а также активность рынка в их целевом контроле.

Ключевые слова: культурные и духовные потребности населения, культурное потребление, культурные практики, депривация потребностей, социокультурная дифференциация общества

N.V. Kostenko

DYNAMICS OF CULTURAL NEEDS
OF UKRAINIAN POPULATION
EXPECTATIONS AND RISKS

The results of the research establish that in the conditions of financial and economic crisis the risk of cultural need deprivation of socially uncertain population categories, cultural request replacement to the periphery of individual and public senses under influence of economic pressure, social and cultural inequality implantation is significantly increased. It is determined that increase in differentiation of status groups in socio-cultural space, distance extension between them in the field of spiritual, intellectual, aesthetic claims and their realization is promoted by activity of political elites to identify these groups as objects of electoral impact as well as by market activity in their target control.

Key words: population cultural and spiritual needs; cultural consumption; cultural practices; need deprivation; social and cultural differentiation of society.

Надійшла до редакції 14.04.10